

Наше місто: основні етапи розвитку

[М. Подольський, доцент кафедри політичної історії]

#3-4 от 20.02.2004

Першій столиці України - місту Харкову - в 2004 р. виповнюється 350 років. За три з половиною століття Харків з укріпленого пункту, фортеці перетворився в одне з визначних міст України, з потужним промисловим, науково-виробничим і духовним потенціалом.

Перші документальні відомості про виникнення міста Харкова належать до середини XVII століття. Як відомо, процес виникнення будь-якого міста не зводиться до однієї конкретної дати, а охоплює певний відрізок часу. Дата, що вважається роком заснування міста, визначається умовно, виходячи з того, що приймається більшістю дослідників за точку відліку виникнення міста. Щодо Харкова, то прямих точних даних про дату його виникнення істориками не виявлено. Найдавніша письмова згадка про селище та жителів території Харківського городища належить до 1654 р., а в 1655 р. навкруги селища розпочалось будівництво укріплення. В 1656 р. почалось будівництво міської фортеці за загальним російським типом, і в 1663 р. побудова острогу була завершена.

Фортеця охоплювала територію сучасної університетської гірки, її стіни простягнулись по краю берегового схилу р. Лопань, а також вздовж сучасних площ Конституції та Рози Люксембург.

На території фортеці найважливішими спорудами були: собор, приказна хата, государів двір. Були ще двори та будинки городян.

В 1660-1662 р.р. фортецю додатково зміцнили острогом з південної сторони. В 1670 р. первісна фортеця називалась старим містом, а заново побудований острог - фортецею. Місто росло. Збільшувалась кількість прихожан. В 1689 р. зводиться кам'яна Покровська церква з дзвіницею.

Із самого початку поселення жителі облаштували собі хутори та пасіки, де вони мешкали і займались господарством. Населення розселялось за межами фортеці по всіх напрямках: спочатку в передмістя, потім - до річок Харків і Лопань.

Одна з найстаріших вулиць міста - Московська - виникла в XVII столітті, по ній проходив шлях на Москву (тепер це Московський проспект). По вулиці Сумській пролягав старовинний шлях до м. Суми. До найстаріших у Харкові вулиць належить і вулиця Римарська, забудова якої почалась у XVII столітті. Наприкінці століття виникла дорога на м. Зміїв (нині проспект Гагаріна). З'являються перші будівлі вздовж дороги на Полтаву, названу Полтавським шляхом.

Отже, виникнувши в середині XVII століття і як оборонний пункт від нападів татар, Харків пізніше розширюється і зміцнюється, а внутрішній устрій його повністю був підпорядкований військовому призначенню. В 1669 р. Харків перетворюється на козацьке полкове місто і стає адміністративним центром Харківського Слобідського козачого полку. Першим Харківським полковником став Григорій Єрофійович Донець-Захаржевський. Особливістю адміністративного управління було те, що в Харкові майже одночасно установились дві

паралельні адміністрації - одна козацька, українська, а друга - воєводська, російська. Разом з воєводою прибувала значна кількість служилих людей, які складали гарнізон фортеці і захищали городян від нападів татар.

Правовими документами, у яких визначалась компетенція Харківського полку, були царські "жалувані грамоти". В них закріплювались автономні права козацького правління, визначались привілеї: заселення козаками вільних земель, безмитна торгівля, заняття різними промислами, звільнення від податків.

Розвиток господарства в Харківському регіоні в XVII столітті гальмувався постійною небезпекою грабницьких татарських нападів. В той же час жителі Харківщини займались землеробством, скотарством, промислами та торгівлею, почався розвиток ремесла.

Стосовно побуту та укладу життя місцевого населення, то це були українські звичаї, які прийшли разом з переселенцями з України.

На початок XVIII століття в Харкові зберігався козацько-старшинний адміністративно-політичний устрій Але царський уряд починає проводити більш жорстку централізовану адміністративну політику, спрямовану на введення загальноросійських порядків, скасування козацького самоврядування.

Ліквідація Слобідської автономії почалася за Петра I, а завершила її знищення Катерина II. У 1765 р. Слобідська Україна була перетворена на Слобідсько-Українську губернію, яка охоплювала територію колишніх слобідських полків (Сумського, Охтирського, Ізюмського, Острогозького і Харківського), і адміністративним центром губернії було визначено місто Харків. Губернією керував губернатор. Першим Харківським губернатором став Євдоким Олексійович Щербинін.

З 1780 р. Слобідсько-Українська губернія була перетворена в намісництво, центром якого став Харків. До Харківського намісництва входило 15 повітів або округів, утворених з чотирьох провінцій колишньої губернії.

З введенням намісництва значно збільшилась територія, зросло значення міста Харкова в адміністративному відношенні. У Харкові розташувались урядові установи: Губернське правління, Казенна палата, Кримінальна палата, Цивільна палата, Сумлінний суд, Верховний земський суд, Наказ Громадської опіки, Губернський магістрат.

У часи намісництва, 21 вересня 1781 р., указом імператриці Катерини II місто Харків одержало свій герб.

У 18 століття Харків відвідали правителі Московської держави: 2 червня 1709 р. - цар Петро I, а 10-11 червня 1787 р. - імператриця Катерина II.

З перетворенням Харкова на губернське місто містобудування вводилось в єдині рамки і підпорядковувалось урядовому регулюванню. Перший проект забудови міста з'явився в 1767 р. Він був складений у "Комісії про кам'яну будову С.-Петербурга й Москви" і затверджений імператрицею Катериною II 15 січня 1768 р. Але реальний проект, за яким будувалось місто, належав місцевим зодчим. Майже всі найважливіші казенні споруди у Харкові другої половини XVIII століття належать архітектору П.-А. Ярославському.

У XVIII столітті отримали розвиток освіта, наука і культура. Була створена архієрейська школа, що одержала назву Харківського колегіуму, який пізніше поступово перетворився на

спеціальний навчальний заклад - семінарію. В 1770 р. при Харківському колегіумі було відкрито бурсу, з 1768 р. - казенне училище у вигляді Додаткових класів, а в 1789 р. було засноване Головне Народне училище для дітей дворян і різночинців. Крім того, в Харкові існували два малих народних училища - Різдвяне та Архангельське.

Центром наукової думки у XVIII століття був Харківський колегіум, де викладав блискучий представник української науки учений богослов, мислитель, філософ Г.С. Сковорода.

Найважливішою подією в галузі мистецтва стало заснування в Харкові першого в Україні театру.

В XIX столітті помітно зростало значення Харкова як адміністративного центру. З 1835 по 1856 рік, у період існування у місті генерал-губернаторства, Харків був центром трьох губерній - Харківської, Чернігівської, Полтавської.

У становому відношенні найбільшу групу населення складало міщанство. Дворян було небагато, та і духовенство не складало помітної чисельної верстви. Але до середини XIX століття зростає кількість ремісників і купців. Після реформи 1861 р. зростає чисельність пролетаріату.

На початку XIX століття широкого розвитку набуло дрібне виробництво ремісничо-кустарного типу: шкіряне, шевське, ковальське столярне, слюсарне тощо. Коцарі виготовляли килими - коци, кушніри вичиняли овчину, шаповали виготовляли повсть, бондарі робили діжки, гончарі виготовляли красивий глиняний посуд. Діяльність ремісників знайшла своє відображення у назвах вулиць міста.

В той же час виникають невеликі заводи і фабрики, яких існувало близько 40: миловарні, пивні, цегляні, свічкові заводи, байкова фабрика. Створюються нові підприємства: мідно-плавильний, чавуноливарний заводи, капелюшна фабрика. Відкриваються підприємства з виробництвом харчових продуктів. В останній третині XIX ст. створюються великі заводи і фабрики. Поява промислових підприємств мала істотний вплив на збільшення кількості населення і зростання Харкова.

Переломним етапом у розвитку Харкова стало відкриття залізничного руху. Колії проклали біля підніжжя Холодної Гори через незабудовану так звану Архієрейську леваду, де і розташували станцію. Перший потяг з півночі по щойно збудованій Курсько-Азовській залізниці прибув у Харків 22 травня 1869 р., а з 6 липня цього ж року почався регулярний рух поїздів. На кінець XIX століття Харків перетворився в один з найбільших і найважливіших залізничних вузлів Росії.

В освітянській галузі в Харкові існувало три ступені загальноосвітньої школи: приходські училища, повітові училища і гімназії.

З 1866 р. створюються церковно-приходські школи яких налічувалось 22. В другій половині XX ст. створюються навчальні заклади які поряд з початковою освітою надавали ще й спеціальну професійну підготовку.

В Харкові багато шкіл було організовано за ініціативою Харківського товариства поширення в народі грамотності. Однією з форм поширення грамотності серед народу були недільні школи. Найбільшою славою користувалась недільна школа Х.Д. Алчевської.

Знаковою подією в розвитку вищої освіти стало відкриття в Харкові 17 січня 1805 р.

університету. Університет виник завдяки зусиллям ученого і громадського діяча В.Н. Каразіна, а першим ректором став професор російської словесності І.С. Рижський. Бурхливий розвиток капіталізму викликав потребу в кваліфікованих інженерних кадрах, що зумовило створення в Харкові Практичного технологічного інституту. Сьогодні це наш НТУ "ХПІ". Він був відкритий в 1885 р. Першим директором став видатний вчений у галузі механіки В.Л. Кирпичов.

З 1808 р. починається відродження Харківського театру. В 1874 р. побудовано оперний театр.

В ХХ столітті Харків залишається центром економічного і соціально-політичного життя. У 1900 р. у місті відбулась перша багатотисячна першотравнева політична демонстрація робітників під гаслом "Геть самодержавство". Такі демонстрації стали традиційними. В 1917 р. в Харкові більшовики скликали з'їзд Рад України, який 12 грудня проголосив Україну Радянською республікою. Територія Харківщини стало ареною боротьби різних політичних сил за владу.

Протягом 15 років (з 1919 до 1934 р.) Харків був столицею Радянської України, що мало значний вплив для розвитку міста. Харків перетворюється в індустріально-розвинений центр. Побудовано ХТЗ (1931 р.), став до ладу верстатобудівний завод (1935 р.), були реконструйовані старі заводи.

Жахливим випробуванням для населення Харківщини стала Велика Вітчизняна війна. Харків перебував під окупацією з 24 жовтня 1941 р. по 23 серпня 1943 р. з місячною перервою у лютому - березні 1943 р. Місто було перетворене на руїни. Загальний збиток склав 1,5 мільярди карбованців.

Харків'яни не скорились фашистській навалі, безстрашно організували опір ворогові. Формувались партизанські загони, в самому місті у виключно складних умовах діяло підпілля, очолюване секретарем обкому КП(б)У І.І. Бакуліним. У червні 1942 р. багатьох активістів було заарештовано, а І.І. Бакулін 24 вересня 1942 р. помер у гестапівських застінках.

Після визволення Харкова в серпні 1943 р. почалась його відбудова, яка завершилась за короткий термін.

В 1959 р. було розроблено новий генеральний план міста, за яким здійснювалась розбудова Харкова: Павлове Поле, район селекційної станції, а наприкінці 70-х років - Олексіївки.

В 1976 р. у Харкові відкрито першу лінію метрополітену, що допомогло частково вирішити проблеми перевезення пасажирів, продовжується будівництво Олексіївської лінії.

В ХХІ столітті Харків увійшов з новими силами, готується відзначити свій 350-літній ювілей, залишаючись одним з найкращих міст незалежної України.